

מסע הצלה של נכסי הרוח של יהודי אוזבקיסטן בשליחות הספרייה הלאומית

"בית-הכנסת הגדול של יהודי בוכרה נמצא במרתפי הק.ג.ב." –

פרופ' ישראל פרייב, ראש הקהילה בסמרקנד

"רק מעט ידוע בעולם על הקהילות היהודיות של מרכז אסיה, ואנחנו מחפשים דרכים למלא את החסר, למען חוקרי ההיסטוריה של העם היהודי... כוונת מסע זה היא לימוד מקרוב של ההיסטוריה והתרבות של אותן קהילות, הממשיכות מסורת מפוארת בת אלפי שנים..."¹¹, כתב מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי דאז פרופ' ישראל שצמן בכתב השליחות למסע הצלה של אוצרות הרוח היהודיים בקרב הקהילות באוזבקיסטן, שאותן הכרתי היטב בשנות שרותי בשליחות ממלכתית (1992-1994)¹¹. נלווה אליי למסע מר ציון שורר, מנהל הקטלוג העברי בבית הספרים הלאומי. הוטל עלינו לבדוק את הגניזות והאוספים של הקהילות היהודיות בכל הכרוך בספרים נדירים, כתבי-עת, כתובות, גיטין ומסמכים אחרים המלמדים על אורח חייהם וקורותיהם של היהודים באזור, לרבות התיעוד הנוגע ליהודים בארכיבים הממלכתיים השונים בטשקנט, בסמרקנד, בבוכרה ובערים נוספות. מסלול המסע שלנו כלל את הערים והעיירות: טשקנט, סמרקנד, קאטא-קורגאן, קרמינה-נבואי, בוכרה, קארשי, שאהר-י סאבז והערים: קוקנד, מרגלן, נמנגן, פֶּרְגָּאנָה וְאֶנְדִּיז'ן בעמק פֶּרְגָּאנָה, הידוע כאזור של קנאים אסלאמיים. מסע ההצלה התנהל באינטנסיביות בימים ח' באב – ו' באלול תשנ"ז (11 באוגוסט – 8 בספטמבר 1997).

טשקנט – צחצוח קברים זרי פרחים – הבירה טשקנט הייתה תחנתנו הראשונה, שבה פעלנו בראשית המסע ובסופו בדירות מסתור, כדי להשיג ולרכז את אוצרות התרבות ולהעלותם ארצה, למרות הקשיים שמערימים השלטונות ומונעים הוצאת חומר בכתב. בזמן ביקורנו התגוררו בטשקנט כ-1,500 בוכרים ועוד כ-6,000 אשכנזים. עד לא מכבר גרו כאן כ-70,000 אלף יהודים. במתכוון הגענו ביום ט' באב לבית הקברות היהודי ברובע צ'יגאטיי בעיר העתיקה של טשקנט כדי לפגוש את יהודי טשקנט הבוכרים, המגיעים ביום זה בהמוניהם לבית הקברות, לפי מנהג עתיק שבידם, לצום ולהשתטח על קברי אבותיהם, כשהם נושאים כלי ניקוי זרי פרחים. הקהילה הקטנה קנתה לא מכבר חלקה נוספת הצמודה לבית העלמין. לשם כך פינו את התושבים האוזבקים ורכשו

למענם דירות במקומות אחרים. בבית העלמין הבוכרי בטשקנט אין קוברים אשכנזים. הם נקברים בבית הקברות של המפלגה או בבתי קברות אשכנזיים, שחלקם מוזנח וחולל על-ידי בריונים. דומני שבכל העולם היהודי אין הרבה בתי עלמין מטופחים ונקיים, כמו בתי הקברות של הבוכרים במרכז אסיה. הכבוד שרוחשים הם להוריהם בחייהם ובעיקר לאחר פטירתם הם מיוחדים במינם. עשרות שנים לאחר הפטירה עדיין עולים הצאצאים לדורותיהם על קברי אבות, מצחצחים את הקברים ומניחים זרי פרחים ונוהגים לערוך בביתם "שיבה" ('יאהרציטי') – סעודת מצווה המונית, שבה קוראים לנשמת הנפטרים פרקי 'זוהר' במנגינה עתיקת יומין וסועדים את לבם כיד המלך – דגים, בשר, פלוב וכל מיני מעדנים וכמובן מרימים גביעי ערק לעילוי נשמתם של הנפטרים.

'מסגד יהודי' – מהו? – בפתחו של בית הקברות עמדו נשים אוזבקיות ומכרו כמדי שנה זרים של חרציות. בבית העלמין פגשתי את מנהיגי העדה הבוכרית ואת משיח מלייב, מפעילי בית-הכנסת 'צ'קלובה' וחברה קדישא בטשקנט, שהסכים להתלוות אלינו לאורך המסע ולדבר על ליבם של היהודים שיאותו למסור לנו את נכסי הרוח שברשותם. משיח, יהודי בוכרי בעל אמונה עמוקה, נהג לשלב בהספדיו גם ציטטות מפושקין. הוא פתח כל סעודה ומפגש בפסוק 'ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום'. המסובים פרסו כפות ידיהם, כמנהג המוסלמים, ובתום הברכה ליטפו את פניהם בכפות ידיהם המושטות כדי לספוג את הברכה. משום מה משיח הקפיד לקרוא לבתי-הכנסת בשם 'מסג'ד יהודי' (כך נוהגים המוסלמים במרכז אסיה לכנות בתי-כנסת) ולא 'פניסה', כמקובל בטג'יקית-יהודית ובניבים פרסיים נוספים של יהודי מרכז אסיה. ביקורנו הראשון אמור היה להיות בבית-הכנסת בעיר העתיקה ('סטארי גורוד'). כאן שכן בית-כנסת העתיק של טשקנט שאותו הכרתי בשנים 1992-1994. לאכזבתנו, בית-הכנסת הישן נהרס בשנת 1996 על-ידי עיריית טשקנט למטרות פיתוח ובמקומו ניתן לקהילה מקום חדש לבית הכנסת.

מאות הספרים העתיקים שהיו בבית-כנסת זה, הזכור לי בגניזה הגדולה והעתיקה שלו שהפיצה ריחות טובים של ספרים ישנים, הועברו למרכז התרבות הבוכרי ב'מַחְלָה' [כינוי לשכונה היהודית ולשכונות המוסלמיות הישנות. מלשון 'מחל/מחלה' (שכונה בערבית) והיפוכו 'מלח' בצפון אפריקה], שברחוב צ'קלובה, אולם איש אינו יודע מה עלה בגורלם. עד מהרה נפוצה השמועה בקהילה על מטרת בואנו. נתקבלנו שם במאור פנים שם ולאורך כל המסלול. למחרת בבוקר הגענו לבית-הכנסת צ'קלובה. הנחנו תפילין והתפללנו שחרית עם קומץ מתפללים. בית-הכנסת הזה היה בנוי בצניעות רבה, בחורף הקר התפללו בפנים המבנה ובקיץ החם התפללו

בחצר. לא מכבר בית-הכנסת נהרס ובוכרים עשירים בנו תחתיו בית-כנסת בסגנון זר למקום, שכולו שיש ועבודות עץ. משם עברנו למרכז התרבות הבוכרי הנמצא בסמוך, שידע ימים יפים. במסגרתו פעלו תיאטרון יהודי, להקות מחול, מוסיקאים, סופרים ומשוררים. שם המתין לנו נשיא הקהילה ואיש העסקים אדוארד דוידוב. ברשות העדה הבוכרית היה אוסף גדול של תקליטים משל טובי האמנים הבוכרים בדורות האחרונים, פריטי לבוש ססגוניים וכן עדויות מצולמות של אותה פעילות ענפה, שמקומם יכירם במוזיאון ישראל או במוזיאון אתנוגרפי של העדה, שיקדיש מקום לתרבות היהודית של מרכז אסיה. במקום מצאנו כמה אלפי ספרים עבריים, חלקם דחוסים באחד החדרים עד למחנק וחלקם זרוקים בחצר, חשופים תקופה ארוכה לגשמים ולשמש הקופחת. ביקשנו לגאול אוצרות אלה ובילינו שעות ארוכות בבדיקת כל ספר וספר. גילינו שיהודים נהגו לגנוז מסמכים (כתובות, גיטין, הסמכה לשחיטה ועוד) בין דפי ספרי קודש. החיפוש השיטתי חשף בפנינו עולם מרתק של תעודות.

אהבת אמנון ותמר – פרסנו את רשתנו בכיוונים שונים. טשקנט שימשה למן הכיבוש הצארי של אמצע המאה ה-19 כבירת טורקסטן הרוסית, שכללה בתוכה את המדינות המוסלמיות באזור למעט קזחסטן. הגוברנטור הרוסי ואנשיו ריכזו בארכיב הממשלתי כ-100,000 מסמכים מלפני המהפכה הבולשוויקית, בלשון הרוסית, שעניינם יהודים – אוצר בלום לתולדות היהודים הבוכרים והאשכנזים ולגזרות שנגזרו עליהם חדשים לבקרים. בלילה נפגשנו עם אחד מראשי הארכיב הממלכתי בטשקנט, שגילה נכונות לצלם למעננו מבחר תעודות מן האוסף העצום שבארכיב. הוא העריך בכ-60,000 מסמכים את האוצר הנוגע ליהודים בטורקסטן הצארית. הכמות העצומה הזאת לא כללה מסמכים מהתקופה שלאחר המהפכה (1917-1991), שמספרם עצום ורב פי כמה. בבוקר מוקדם הגענו לבית כנסת 'גורבנובה'. בית-כנסת זה מוכר גם בשם 'טקסטיל' – צביעת בדים הייתה אמנות רווחת בקרב יהודי בוכרה. בית-הכנסת ומקום מגוריהם זכו לכינוי 'טקסטיל'. מספרים ששד"רים שהגיעו מארץ ישראל וחיפשו יהודים, הלכו לשוק והסתכלו על כפות ידי העוברים ושבים. כך הם זיהו יהודים לפי הצבע שעל כפות ידיהם.

בבית-כנסת זה מצאנו כמה מאות ספרים, חלקם דפוסים ישנים בני מאות שנים מערים שונות בעולם היהודי וחלקם דפוסי ירושלים בלשון הטג'יקית-יהודית. חלקם יצירות ספרות שתורגמו מעברית על-ידי ר' שמעון חכם, כמו ספרו של אברהם מאפו, "אהבת ציון". תרגומו של ספר זה זכה למעמד של קדושה ורבים הכירוהו בעל-פה. במשך דורות נקראו רבים מילדי היהודים על שמות גיבוריו של מאפו, ובעיקר בשמות – אמנון ותמר. מצבות רבות בבתי הקברות נושאים את שמות גיבוריו של אברהם מאפו. בית-הכנסת אומץ

על-ידי חב"ד ובוכרים ואשכנזים מתפללים יחד תפילת שחרית. אני מתכבד בנשיאת ספר-תורה. בתום התפילה הגישו נציגי חב"ד למתפללים ארוחת בוקר צנועה. שוחחתי עם המתפללים על מטרת ביקורנו. מיכאל יגודייב מציג בפניי את אוצרות הספרים הרבים שבמקום. במחסן קטן, בתוך שכבת אבק כבדה, נמצאים ספרים קטנים בעלי-ערך. רובם דפוסי ירושלים מראשית המאה העשרים. הקלאנר [ראש הקהילה] מולא אליהו, דורש מאתנו סיוע לשיפוץ בית-הכנסת בתמורה לספרים, כולל הספרים שכבר הועברו לגניזה בבית העלמין בצי'גאטיי. בין הספרים אנו מוצאים גם כתבי-יד של פיוטים ובספרים עצמם מטמוניות של תעודות בעלות ערך, שהיהודים גנזו בתוכם במשך שנים (כגון כתובות, גיטין, כתבי הסמכה לרבנים, למוהלים ולשוחטים).

אנטי-ציוני חוזר למקורותיו – מכאן נסענו לביתו של ד"ר דויד ניאזוב, מרצה להיסטוריה ולספרות באוניברסיטה, דרמטורג, סופר וחוקר. בתקופה הקומוניסטית כתב בעיתונות הסובייטית בגנות הציונות. נפילתה של ברית המועצות החזירה אותו לשורשים היהודיים והוא התרפק בפנינו על תולדות הקהילות הבוכריות באזור שאותן חקר. בביתו מצאנו אלפי ספרים מונחים בערימות לצד מספר עצום של תעודות, במקור ובצילום. רכשנו ממנו כתבי-יד של מאמר שכתב על שמעון חכם וקבוצה של תעודות מתקופת הצאר הרוסי באזור ומאמרים נוספים שלו, שחלקם עדיין לא ראו אור וספרי מדע ומחקר שנכתבו על-ידי יהודים ומספר רב של תמונות המתארות את חיי הקהילה ואת אישיה בדורות האחרונים.

לוי (לויצ'ה) בבחנב המלחין והמוסיקאי של האמיר – בערב נפגשנו במוזיאון לנין, המשמש כיום כמוזיאון ממלכתי, לא הרחק מכיכר 'מוֹסְטְקִילִיק' (העצמאות). במוזיאון הציעו לנו לרכוש פירושים, סידורים, הגדה של פסח וברכות לראש השנה וכן חותמות זעירות, דמויות טבעות ששימשו בדורות הקודמים חותם אישי של הרב שהטביע על מסמכים. בסיועו של דויד ניאזוב נפגשנו עם גדול הסופרים הבוכרים בני זמננו יעקב חיימוב חיימוביץ, יליד 1909, שחיבר 20 ספרים בדרמה, פרוזה, שירה, מחקר ועוד. הוא נתן לבית הספרים הלאומי חלק מספריו הכתובים בלשון הטג'יקית-יהודית, אך סירב משום מה לתת לספרייה גם ספרים הכתובים אוזבקית. בזמן ביקורנו היו יהודים רבים ששלטו באוזבקית.

ספרו הראשון היה הרומן 'הנשים'. לדבריו, שנת 1937 הייתה שנה קשה מאוד בברית-המועצות שבה סטלין אסר סופרים רבים או שלח אותם לסיביר ורק בודדים חזרו מגלותם. מי שנאסר נחשב לאויב העם. בתי-הכנסת נסגרו והרבנים סצ'קוב ואמינוב נשלחו לסיביר לעשר שנים. בשנת 1965 פורסם הרומן של חיימוב, שזכה לתפוצה של 60,000 עותקים ולפרסום גדול בכל רחבי ברית

המועצות. חיימוב מספר עוד כי בשנת 1973 מלאו 100 שנה למלחין היהודי לויצ'ה בבחנוב, שהיה המוסיקאי והמלחין החשוב ביותר בקרב יהודי בוכרה, ששר ויצר בארמונו של אמיר בוכרה סייד עלים חאן. חיימוב כתב את הביוגרפיה המרתקת של המלחין והזמר לויצ'ה בבחנוב. קודם המהפכה הגיעה מריגה משלחת של מוסיקולוגים שהקליטה ותיעדה את לחניו וקולו של בבחנוב על-גבי 30 תקליטים. חיימוב סבור כי גדול הסופרים הבוכרים של כל הזמנים הוא מרדכי בצ'אייב, שחיבר עשרה ספרי שירה ושני רומנים.

בצהרים, בחום הכבד, חזרנו לבית העלמין בצ'יגאטיי כדי לחפש ספרים. זמן קצר לפני כן נקברו באדמה עשרה קרטונים ממיטב אוצרות התרבות של הקהילה. בחדר הטהרה מצאנו בין תשמישי קבורה לטהרת נפטרים ערימות של ספרים שעדיין לא נקברו. בין הספרים וערימות העפר והאבק מצאנו מתגוללים כמה נוסחים של כתובות וגיטין.

סמרקנד – אמן מארץ ישראל צייר את ארבע ערי הקודש – לאחר טלטולי דרך שנמשכו כשש שעות הגענו לסמרקנד, שבה התגוררו אז 150 יהודים בוכרים ועוד 1,000 אשכנזים. בבתי היהודים הבוכרים ב'מחלה' (השכונה היהודית) מתגוררים כיום אוזבקים וטג'יקים. מאחורי שערים וקירות צנועים מסתתרים בתיהם היפים של היהודים. ראש וראשון הוא ביתו המיוחד של פרופסור מנשה מ' אברהמוב, היסטוריון הקהילה בסמרקנד. במשך כ-60-70 שנה קירות הבית היו מכוסים בשכבות של נייר. רק לאחר עצמאותה של אוזבקיסטן בני הבית חשו ביטחון וחשפו את הקירות שגילו כתובות עבריות וציורים של ארבע ערי הקודש, שצוירו על-ידי אמן שהובא מארץ-ישראל. אברהמוב ציפה מאתנו שנממן את ההוצאה לאור של מחקריו הנמצאים עדיין בכתובים, אך לדאבון הלב לא עלה בידינו לגייס את המשאבים הנדרשים. ספריו שנמצאו אז בכתב-יד היו: 'היהודים של מרכז אסיה' ו'לקסיקון של אישים שהטביעו את חותמם על חיי היהודים במרכז אסיה (סופרים, משוררים, אמנים ועוד)'. ביתו ההיסטורי נמכר למוסלמי שהפך את ביתו של אברהמוב לאכסניה. חלק מן האיוורים אבדו במהלך שיפוץ הבית.

עשירי בוכרה תמכו בעניי ארץ ישראל – לדברי פרופ' אברהמוב, בימיה הקשים של ירושלים במאה ה-19 וראשית המאה ה-20 נרתמו יהודי מרכז אסיה לעזור ליהודי ירושלים, אך יהודי ירושלים לא סייעו ליהודי בוכרה שהיו במצוקה קשה בשנות ה-30 של המאה ה-20. הגיעה השעה שירושלים תסייע ליהודי מרכז אסיה. הוא ציין כי נאלץ למכור מאוספיו לתיירים כדי לממן את הדפסת מחקריו. רכשנו ממנו את ספרו: מ.מ. אברמוב, 'בוכרסקי ייבריי ו סמרקנדה' (1843-1917) [רוסית], במלואות 150 שנה לייסודה של הקהילה המודרנית (1993). בספרו מובא סיפור הכיבוש הצארי של אמצע המאה ה-19 שמשך לסמרקנד אלפי יהודים שברחו מבוכרה, לאחר שסבלו מידו הקשה של האמיר. פגשנו בחצרו של פרופ' אברהמוב גם את בנו הרב יצחק אברהמוב,

ששימש מוהל, שוחט וקברן. הוא בעל תארים מהאוניברסיטה המקומית, אך העדיף לשרת את הקהילה כרב. רכשתי מאברהמוב ארבעה כתי-יד ישנים בעברית ובטג'יקית-יהודית. בידו כתובה בוכרית נאה הכתובה על-גבי קלף מעור צבי, שהיהודים העשירים בבוכרה נהגו להזמין לפני המהפכה לנישואי ילדיהם. בתקופת המשטר הקומוניסטי חיו היהודים חיי אניסות והכתובות והגיטין וההסמכות לשחיטה ומילה נכתבו בדרך כלל על דפי מחברת מצהיבים. תעודות רבות כאלה העלינו לארץ. אברהמוב הציג בפניי צילום של מכתב ששלח ר' ריבלין מטבריה כדי לבקש עזרתם של נדיבים מסמרקנד לטובת עניי טבריה והנדיבים הבוכרים נתנו בנפש חפצה. הוא מגלה בפנינו עיתונים קומוניסטיים יהודיים נדירים, הכתובים בלשון הטג'יקית יהודית ובאותיות עבריות, עדיין לפני הגזרות שבאו לנתק את היהודים מן המורשת העברית ומן הכתב העברי. קודם נאלצו לעבור לאות הלטינית ואחר-כך לאות הקירילית. לאחר עצמאותה של אוזבקיסטן ביום 1.9.91 עברו האוזבקים לאות הלטינית ולתעתיק הרווח בטורקיה. אברהמוב מספר לנו על הקשר ההיסטורי שהיה קיים בין יהודי תימן ליהודי בוכרה. הוא מציג גווילים חומים של ספרי תורה עתיקי-יומין, שלדבריו מקורם בתימן (אין תגים על האותיות והאות פ"א מסולסלת). יהודים הגיעו לקהילות הבוכריות שנחשבו עשירות ומצליחות מארץ-ישראל ומארצות המזרח השונות: איראן, אפגניסטן, עיראק, ארצות הקווקז ואפילו תימן. במאה ה-19 הגיע כשד"ר והשתקע בבוכרה ר' זכריה מצלית. מדרש השמות בבתי העלמין יכול לאשש את הקשר ההיסטורי המיוחד הזה. לדבריו של אברהמוב, מוצאה של משפחת אברהמוב מאפגניסטן.

מסמכים וכתבי-יד עבריים במרתפי הקג"ב – בבוקר הציג אותי אברהמוב בפני מנהל המוזיאון של סמרקנד נומון ו. מחמודוב. המנהל מציג בפניי את ג'משיד, מנהל הארכיב. אנו יורדים למרתפים של הארכיב המזכירים את מרתפי הקג"ב. מרתפים שחורים ולחים עם מנורה צהבהבה המחדירה בלב מורא ופחד. הארכיבר, שקיבל ממני תמריץ, חשף בפניי כ-50 תיקי קרטון עם שוליים מקופלים המאחסנים קרוב ל-3,000 מסמכים, שהוחרמו על-ידי הקג"ב מבתי היהודים והועברו לכאן לגניזה. מצאתי תעודות מופלאות וכתבי-יד מקוריים בהן יצירות ספרות שלא ראו אור, לרבות שיר תהילה לסטלין בטג'יקית-יהודית, מסמכים היסטוריים שנשלחו לקהילה מירושלים בחתימתם של הראשונים לציון, כתובות וגיטין – אוצר עצום על יהודים בסמרקנד, כולל רישום של שמות בני הקהילה ויום הולדתם – בעברית, רוסית וטג'יקית. מנהל הארכיב צילם למעננו 2,177 מסמכים. אני מניח שיש עוד לפחות כאלף מסמכים לצילום. בשל קוצר הזמן, לא הספקנו לקבל את שאר המסמכים. אינני יכול לאמוד את ערכם ההיסטורי של המסמכים החסרים וחובה עלינו להשלים את המלאכה קודם

שיחולו במקום שינויים שיימנעו מאתנו להגיע לאותם מסמכים. במוזיאון נמצאת ספרייה ובה אלפי ספרים שאיש לא פתח אותם בעשרות השנים האחרונות. מנהלת הספרייה צנועאת מְבַלְיָאָנֹבָה יְחִיבְנָה פותחת בפניי ארון נעול וחתום ובו עשרות כתבי-יד מקוריים בעברית ובטג'יקית-יהודית. המנהלת מסבירה כי זהו רכוש העם האוזבקי ולא ניתן לקבל את המקור, אולם אם נחפוץ נוכל לצלם את כל כתבי היד האלה.

רישום מסודר של כל יהודי סמרקנד – במשרדי מרשם התושבים לנישואין ולגירושין ('זֶגֶס'), מראה לי המנהלת רִזְיָה סוּשִׁיבָה, שאותה הכרתי בביקורי הקודמים, את פנקסי רישום היהודים בסמרקנד מסוף המאה ה-19 ואילך. זהו מידע שלא יסולא בפז. הרישום הוא באותיות עבריות מזרחיות ("כתב רש"י"), ובו: שם הילד והוריו, תאריך הלידה ושם המוהל. פה ושם יש תוספת של טקסט באותיות עבריות ליד שמו של היילוד. לפנינו, אפוא, רישום מסודר של השנים 1889-1906 של כל יהודי סמרקנד הבוכרים. החל משנת 1909 יש גם רישום של חתונות. המנהלת הקשוחה מסרבת 'בכל מחיר' שנצלם את החומר, שלדבריה הוא חלק מן ההיסטוריה המתועדת של סמרקנד. יש לחפש דרכים להשגת תיעוד מאלף זה אפילו בצילום.

ביקרנו בבית-כנסת 'גוּמְבָאז' (הכיפה). בית-כנסת בעל עיצוב עדין ומיוחד. מבנה עגול ולבן. קירותיו נקיים מקישוטים, לידו אולם של בית-הכנסת העתיק. בביקורי הקודם היו כאן מאות ספרים עתיקים. מסתבר שהובאו לכאן ספרים מן הערים קאטא-קורגן וקרמינה. סוחרי ספרים ישנים הקדימו אותנו ואספו ספרים בעלי-ערך שהוברחו לאירופה ואמריקה. גם אנשי חב"ד אספו ספרים. רב הקהילה עד לא מכבר היה הרב עמנואל שמעונוב, צעיר בוכרי נאה ונמרץ, שלמד אצל רבנים בוכרים ואשכנזים ושימש גם נציג של חב"ד. הוא פתח את הקהילה בפני מדריכים צעירים של חב"ד, שהגיעו לכאן ממקומות שונים בעולם, אך שמר בעקשנות (למרות לחצים שהופעלו עליו) על נוסח התפילה המקורי, על מנהגים קדומים ועל המנגינות הרווחות בקהילה מימי קדם. מספרים כי מאות ספרי-תורה נלקחו ללא היתר על-ידי יהודים שעלו לישראל או היגרו לאמריקה. הג'וינט מימן לא מכבר התקנה של כספות בתוך ארונות הקודש כדי להגן על ספרי-תורה שנתרו. לדאבון הלב, כמו במקומות רבים, הרבה ספרים עתיקים נקברו בבית העלמין של סמרקנד ודי בחורף אחד כדי לגזור עליהם כליה.

קְטָה-קוּרְגֶן – **שומר מוסלמי בבית קברות יהודי** – קְטָה-קוּרְגֶן היא התחנה הראשונה בדרך מסמרקנד לבוכרה. נותרו בה בזמן ביקורנו ארבע משפחות יהודיות בלבד, שהן כ-30 נפש. אין מניין לתפילה. הצלם היהודי אברהם יצחקוב קיבל אותנו בחצר ביתו. כחום היום, כולם שרועים על מזרנים. כרגיל באזור מכניס אורחים זה, מוגש תה ירוק ופירות

טריים ומיובשים. מיהרנו לבית-הכנסת הנמצא בסביבה אוזבקית. אין עליו שום סימן חיצוני. מעבר לקיר בית הכנסת נשמעו געיות של פרות. מהר מאוד הסתבר לנו שהמבנה צמוד לרפת. במקום כמה מאות ספרים ישנים זרוקים בתוך קרטונים בחצר. שלפתי ספרים שהיו מכוסים אבק כבד ופסולת ובדקתי אותם ואת המטמוניות שבתוכם. אספתי חלק מן הספרים והתעודות שנמצאו בין הדפים המצהיבים. אין לי ספק שהספרים שלא אספנו ירדו לטמיון. בחצר זרוקים תשמישי קדושה, טליתות, תפילין וגווילי מזוזות. על קירות בית-הכנסת הודעות ישנות על סדרי תפילה למתפללים שכבר אינם. אספתי כמה מהן כדי לשמר עולם שהיה. מכאן נסענו לבית העלמין היהודי, השמור היטב במימון הקהילה בסמרקנד. במקום מתגוררת משפחה מוסלמית השומרת על המקום. הקברים שופצו לפני צאתם של היהודים מן המקום. לאחר כמה שעות של חיפושים ובחינה המשכנו בדרכנו לעבר קרמינה-נבואי.

קרמינה-נבואי – מוסלמי מנשק מזוזה – קרמינה היא עיר עתיקה שאליה צרפו הרוסים את עיר המכרות 'נבואי' הנקראת על-שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן עלי-שר נבואי, שחי לפני כ-550 שנה. נבואי נולד ומת בעיר הראת שבאפגניסטן, אך למד ולימד במדרסה של סמרקנד. האוזבקים סוגדים למשורר ולשירתו. הוא אומץ על ידם ועל-שמו ערים, פארקים ושדרות וכל זוג מניח ביום חופתו זר פרחים על האנדרטה לזכרו של המשורר.

בקרמינה נותרו שלוש משפחות בוכריות – משפחת אהרונוב, המונה שלוש נפשות; משפחת אמינוב, המונה שש נפשות; משפחת אברמוב, המונה חמש נפשות. בסך הכול ארבעה-עשר יהודים בוכרים, מתוך למעלה מאלפיים שחיו כאן עד לפני שנים אחדות. בעיר הכורים הסמוכה נבואי (שרובה רוסית) מתגוררות 30 משפחות אשכנזיות, כמאה נפש, שמנותקות בדרך כלל מעניינים יהודיים. אומרים כי יש להן אולפן ללימוד עברית. מנהל ענייני הקהילה הבוכרית הזעירה הוא מר אהרונוב, גבר נאה כבן 50, שהוא ובנו מנהלים מתפרה גדולה לבגדים. כשתי עשרות אוזבקות צעירות לומדות אצלם את המלאכה. האב והבן גוזרים והן תופרות. גב' אמינוב מקבלת את פנינו בחצר ביתה ונוהגת בנו מנהג הכנסת אורחים. יש לה כמה בנות שהגיעו לפרקן ואין מי שיגאל אותן. הבית בתהליך פירוק. בחצר ערימה של אביזרים וחפצים. בבית-הכנסת מצאנו ספרים בני 140-150 שנה. בין דפי הספרים נמצאו גיטין, שרידי כתובות ומסמכים אחרים. אהרונוב בודק כל ספר וספר ומסנן מה שבעיניו נראה בעל ערך. כל הנותר יאבד בקרוב. שמש בית-הכנסת הוא אוזבקי זקן שאימץ את מנהגי היהודים, יודע הרבה על מנהגיהם ומנשק את המזוזה בכניסתו ובצאתו.

בוכרה – כתובה על קלף מעור צבי – סמוך לשעה 15.00 אנו מגיעים לבוכרה. בזמן ביקורנו היו בבוכרה למעלה מ-1,000 יהודים (700 בוכרים ו-300 אשכנזים). העדפתי לגור בביתו של 'מפריח היונים' דניאל בַּאקַאייב ולא

במלון. ביתו המרווח של בַּאקאֵיב נמצא בלב ה'מחלה'. החצר ('חֲלוֹי') טיפוסית ובה שובך ענק של יונים מיוחדות ומאולפות, עתירות נוצות גם על רגליהן שאותן מפריח דניאל והן חוזרות לשובך. כמנהג האזור אנו חולצים נעליים בכניסה לבית, מקדמת אותנו רצפת עץ מכוסה שטיחים. חלק ממקומות השינה הם מזרנים הפרוסים על הרצפה באולם הרחב. האירוח, לפי כללי המטבח הבוכרי הדשן, כיד המלך. השירותים נמצאים בחצר החשוכה ומזכירים את חצרות שכונת הבוכרים בירושלים של ילדותי. ביקרנו בבית-הכנסת ששוקם לאחרונה על-ידי הרב יצחק אברמוב, שהיה גם שוחט ומוהל בבוכרה. הרב היגר לאמריקה לא מכבר. רוב הבוכרים מבקשים להגר לאמריקה שבה יש להם קרובים והם מתקבלים בעין יפה על-ידי שלטונות ההגירה האמריקאים בסיוע ארגונים יהודיים. לאחר המהפכה, הקומוניסטים החרימו את בית-הכנסת והפכו אותו לבית מגורים. לאחר השיקום מתנהל במקום שיעור בלימודי קודש לנערים בגיל מצוות, שבבוקר לומדים בבית-הספר הממלכתי הלא-יהודי. בית-כנסת נוסף נמצא באזור אחר של ה'מחלה'. האחראי על בית-הכנסת בזמן ביקורי היה גבריאל גרישה מתתוב. עליתי לעליית הגג של בית-הכנסת ובתוך חרוני יונים ואבק דורות, נתגלו מאות רבות של ספרים עתיקים, ביניהם ספרים בקבלה, במקרא, בתפילה, בפרשנות ובנושאים רבים אחרים. כל מאות הספרים בגניזת בית-הכנסת הוצאו במשך היום לאוויר החופשי ובדקנו אותם אחד לאחד. אנו מתפנים לבקר בביתו של גרישה מתתוב. הוא מציג לנו כתובה משפחתית קדומה, הכתובה על קלף מעור צבי, ואת הספר 'אלף לילה ולילה' בתרגום לטג'יקית-יהודית באותיות עבריות, שנדפס בדפוס עברי בעיר קוֹקְנֵד שבעמק פְּרָגְאָנָה וכן עיתונים יהודיים קומוניסטיים משנות ה-20, חלקם מודפסים באותיות עבריות וחלקם באותיות לטיניות וקריליות. לדבריו של גרישה, מעולם לא היה קיים בית-דפוס עברי בעיר בוכרה. בסמוך לביתו נמצא בית הספר היהודי הממומן על-ידי מוסדות יהודיים וישראליים. המפעל שייך למ"ס - מדרש ספרדי. במקום כ-200 תלמידים מגיל 6 עד גיל 16 (ביניהם עשרה ילדים אשכנזים) הלומדים בשעות הערב. מהארץ נשלחים מורים צעירים באמצעות לשכת הקשר והסוכנות היהודית, כדי לשנות את כיוון הנסיעה של התלמידים מאמריקה לארץ-ישראל. הצעירים מעורים היטב במקורות העבריים. חלקם דוברים עברית נאה ושרים שירים עבריים בקול צלול ונעים. התלמידים קיבלו את פנינו בהימנן 'התקוה', ששרו בקולות גבוהים וצלולים.

ביקרנו בבית-הכנסת העתיק של בוכרה והסתבר לנו שזמן קצר לפני ביקרונו הגיעו סוחרי ספרים מהארץ וממקומות אחרים בעולם ונטלו ספרים בעלי ערך. ספרים שלא נדרשו נקברו בבית העלמין. במקום קרטונים מלאי ספרים שנחשפו

לגשמים ונרקבו. במרוצת השנים מחסן הספרים היה לשובך יונים פעיל ובתוך החריונים מצאנו מאות ספרים, חלקם מאמצע המאה ה-19 – מסלוניקי, מפראג, מוינה, מוויילנה וכמובן דפוסי ירושלים ועוד. נטלתי כמה ספרים נדירים לטובת בית הספרים הלאומי.

ביקרנו במוזיאון של בוכרה הנמצא בתחומי ה'אַרְק' – ארמון החורף של האמיה. הארמון הופגז על-ידי הצבא האדום שכבש את בוכרה וכשני שלישים ממנו נמחקו. קיבל את פנינו מנהל המוזיאון רוברט וְלִבִּיץ, תתרי במוצאו, שחקר וכתב על היהודים הבוכרים. הקהילה בטשקנט עזרה ל-וְלִבִּיץ להוציא לאור את ספריו. ולביץ חושש לשתף איתנו פעולה והוא מציע לנו להקים באוזבקיסטן, באישור השלטונות, מוזיאון לתולדות היהודים וארכיב. רק אז אפשר יהיה לרכז שם הרבה מאוד חומר על היהודים מימי האמירות ומימי התקופה הקומוניסטית. נראה שבמקרה זה הוא ישמח לשתף פעולה. קיבלתי ממנו רשימה ביבליוגרפית של המצוי במוזיאון בענייני היהודים. נראה שהרשימה אינה משקפת את היקפו המלא של האוצר התרבותי היהודי המצוי במרתפי המוזיאון שבהנהלתו. באקראי פגשתי בשעת ערב את המנהלת לשעבר של מוזיאון ה'ארק' הגב' זֶפְרָה אֵיבְרִימֹבָה גֹלְמֹבְנָה. אישה משכילה מאוד, שעד היום אוהדת את סטלין. לדבריה, יש חומר עצום על היהודים בבוכרה במרתפי המוזיאון ועלינו לחשוב איך לתעד חומר זה.

בצהריים נפגשתי עם מנהל הארכיב הממלכתי בבוכרה. הוא סיפר כי הוא בן לשבט 'ערב', מצאצאי הערבים שכבשו את מרכז אסיה במאה ה-8. צאצאי הכובשים הערבים חיים עד היום הזה בריכוזים משלהם ואין איש בא עמם בברית הנישואים. התושבים רוחשים להם טינה מדורי דורות. לדברי המנהל יש בארכיב שלו חומר רב על יהודים, אך בניגוד לטשקנט ולסמרקנד, ששם המיון הוא לפי 'יהודים', כאן המיון הוא לפי נושאים. יש לעבור אפוא על אלפי תיקים ולדלות מתוכם חומר על היהודים. לדבריו, במרתפי הקג"ב יש חומר עצום על היהודים, שהוחרם ב-70 שנות המהפכה. נזכרתי באמירתו של מי שהיה נשיא הקהילה היהודית בסמרקנד ודיקן הפקולטה לרפואה, פרופ' ישראל פרייב, ש"בית הכנסת הגדול בעולם נמצא במרתפי הק.ג.ב".

שעת בוקר מוקדמת. אנחנו נפרדים מבוכרה. משיח פרס כפות ידיו, בירך ברכת כוהנים ונשק ללחם ולמלח וביקש שישרור שלום עולמי בין הממשלות והעמים ושכל המשאלות של הנוכחים יתמלאו לטובה. אשתו של בעל הבית שופכת דלי של מים זכים מאחורי המכונת שלנו בקריאות 'רוֹה־י סְפֵד', 'אֹק יֹל' (דרך לבנה), שהיא ברכת הדרך בין העמים בטג'יקית ובאוזבקית. אנו יוצאים, דרך העיר קְרָשִׁי אל העיר שאֶה־י סֶאבֶז (העיר הירוקה). בדרכנו אנו עוברים דרך העיר קְרָשִׁי, הסמוכה לבוכרה, שבה ישב

הגוברנטור הרוסי ששלט על הַנְסֶל - האמיר הבוכרי. הגוברנטור בנה ארמון מפואר מדהים במימדיו וביופיו האירופי, ששולבו בו אלמנטים אוריינטאליים. בהוראת האמיר הרכבת הגיעה עד לקגן, מחשש שהשד השחור הזה יביא קללה על בוכרה. נראה שהחשש האמיתי היה מפני הזרמת צבא רוסי לעיר בוכרה. כאן בקגן היה המרכז המינהלי הצארי עד המהפכה. הדרך מבוכרה לקרשי שוממה ומדברית ללא צמחיה, רק בארות גז ענקיות ומחצבות גבס. באזור מחסור חמור בדלק. מחשש שניתקע ללא דלק אנו מוותרים על ביקורנו בקרשי. במקום מספר מועט של יהודים. מן הסתם נותרו שם ספרים ותעודות המבקשים הצלה. מקרשי מתחלף הנוף המדברי בשדות ירוקים ובדרכנו אנו עוברים הרבה כפרים חקלאיים אוזבקיים.

שאַקְרִי-סאַפּז (העיר הירוקה) – אליהו הנביא נשען על מקלו – עד לא מכבר היו בשאַקְרִי סאַפּז כ-5,000 יהודים. כיום מתגוררים בה 20 יהודים בלבד, מבני משפחות: פּוּלַאֵת בְּבֶג'נוֹב, בוריס חיימוב, אליהו דוידוב-טִילָה ("זהב") ורחמיני חיימוב. משיח מחפש לשווא את 'מסג'ד יהודי'. הצעתי שנעבור דרך השוק המרכזי שבו אפשר לגלות יהודים לפי תווי פניהם, השונים מתווי פניהם של האוזבקים. אני מזהה בשולי השוק יהודי בוכרי בשנות ה-40, המנסה מזה כמה חודשים למכור את מעט החפצים הישנים שלו כדי שיוכל לעלות לארץ. התמורה המרבית ששיג על כל מטלטליו אינה עולה על כמה עשרות דולרים והוא מתעכב כאן חודשים ארוכים עד שיממש את רכושו. קניתי ממנו את כל התכולה לטובת עניים מוסלמים מאושרים, שקפצו משמחה על האוצר שנפל בחלקם. האיש המאושר נושם לרווחה ומלווה אותנו לביתו של ראש הקהילה, שאינו נמצא היום בביתו. בנותיו של ראש הקהילה מלוות אותנו לבית-הכנסת, שאותו ואת ספריו הכרתי בביקורי לפני כמה שנים. אולם בית-הכנסת מרוקן. כמה ארגזים ריקים של ספרי-תורה. הגווילים היגרו מכאן. הדפוסים הישנים הועברו לסמרקנד ומשם הועברו לבית העלמין לקבורה. תיבת החזן עודנה במקומה ואני מגלה עליו פריט נדיר בקרב יהודי בוכרה – 'המטה של אליהו'. יהודי אפגניסטן נהגו להניח על 'כיסא אליהו' בברית מילה מטה עם גולת כסף, כדי שאליהו הזקן יוכל להישען עליו. ראה: יהושע- מנדחי ישראל, עמ' 390. האם לפנינו עדות שבמקורם הם הגרו מאפגניסטן או מקהילה אחרת שמנהג זה היה מקובל אצלה.

פריט מעין זה הנפוץ באפגניסטן לא מצאתי באף לא אחת מן הקהילות האחרות של היהודים הבוכרים. המטה, שאורכו כ-1.20 מ', מגולף ומשוח בפוליטורה ובראשו המעובה כתובת עברית: "זה המטה של אליהו הנביא זכור לטוב מלאך הברית".

דרך הררית יפה עוברת משאקר-י סאבז לסמרקנד. מעבר הרים גבוה, ללא צומח, סלעים בעלי צורות מרתקות המזכירים בעלי-חיים קדומים, תהומות ומעיינות ומצפים שנשקף מהם מראה מרהיב. מסמרקנד חזרנו לטשקנט. אנו נערכים לנסיעה לעמק פֶּרְגָּאנָה בראשית השבוע. אני מטיל על משיח לאסוף בזמן העדרי ספרים מבתי-הכנסת השונים בטשקנט. מגיעה אל"י ידיעה שבדושנבֶּה בירת טג'יקיסטן עדיין חיים 150 יהודים. כזכור לי מתקופת שליחותי במקום (1992) בימי הקרבות הקשים יש במקום אוצרות רבים הן של ספרים והן של כתבי-יד היסטוריים הנוגעים לאזור הזה. עד כה הסתכם המסע שלנו בלמעלה מ-1,000 ק"מ. מצפים לנו עוד 1,250 ק"מ במסע הצפוי לעמק פֶּרְגָּאנָה.

מסע לעמק פֶּרְגָּאנָה

קוקנד – הר של סוכר. – סמוך לשבע בבוקר יצאנו לעמק פֶּרְגָּאנָה בדרך ההררית הצפונית. עד לחציבת המנהרות בהרים על-ידי הסינים הדרך הייתה חסומה בחודשי החורף המושלגים והאוזבקים נאלצו להגיע לטריטוריה שלהם בעמק פֶּרְגָּאנָה דרך טריטוריה טג'יקית. במבואות קוקנד (בפי תושבי המקום: 'קוקון') ממתין לנו דויד רפאלוב, איש הסוכנות היהודית, שמשדרו ממוקם בחצר בית הכנסת 'מקסימוב'. ראש בית הכנסת הוא אפרים שמענוב. רפאלוב מציע לנו ברוחב לב להתגורר בביתו ולסעוד על שולחנו. הוא מספר כי בקוקנד 80 משפחות יהודיות (מתוכן 20 משפחות אשכנזיות), המונות יחד כ-400-450 נפש, ובהן כ-30 בני נוער בלבד. לפני שנים אחדות היו במקום לימודי עברית, שניהלו צעירים מתנועת 'בני עקיבא'. בעיר 200,000 תושבים ובהם אוזבקים, רוסים, טטרים, טג'יקים, צוענים ('לולי') ועוד עממים.

קהילה עשירה – ארמונות, בנקים, סחר כותנה, משי וחיטה – מסיבות לא ידועות נשרף בית כנסת 'מקסימוב' בשנת 1985. ספרים רבים נשרפו או נחרכו. שישה מתוך שנים-עשר ספרי תורה עלו באש. הניסיון לעלות לעליית הגג של בית הכנסת ולבדוק את האודים המוצלים אינו עולה יפה מחוסר חמצן. עדיין נותרו מאות ספרים בבית-הכנסת – כעדות לימיו המפוארים, כשקוקנד הייתה מרכז כלכלי יהודי ידוע. גרו בה יהודים אמידים מאוד. הארמונות שהיו פעם בבעלות יהודית הפכו למוסדות ציבור סובייטיים: בית הדואר, המכון הפדגוגי, בית העירייה ועוד. סניפי בנקים היו בשעתם בבעלות יהודית. אפילו הוצאה לאור ובית דפוס באותיות עבריות היו במקום. מספרים שבארכיב בית הדפוס הנמצא כיום בבעלות של לא יהודים, מצויים ספרים עבריים וספרים בטג'יקית-יהודית שנדפסו כאן. לשם חיפוש רציני יש צורך בזמן ארוך. התקופה

הקצרה יחסית שבין הכיבוש הצארי של מרכז אסיה ועד למהפכה הבולשביקית, החלה הגירה גדולה של יהודים מבוכרה לערים שנכבשו על-ידי הצאר. בתקופה הזאת יש זרימה גדולה של יהודים מבוכרה לטורקסטן ובעיקר לערים טשקנט וסמרקנד אך גם לעמק פֶּרְגָּאנָה ובעיקר לקוקנד הגיעו יהודים. עד לכיבוש הצארי חיו בקוקנד מעט יהודים בעוד שבשנת 1900 חיו בה 1,630 יהודים שהיוו 1.1% מהאוכלוסייה הכללית. יהודים סחרו בכותנה (אוזבקיסטן שלישית בעולם בגידול כותנה) וגם כל יבול החיטה של עמק פֶּרְגָּאנָה היה בידי יהודים, נוסף לתעשיית המשי ומפעלים אחרים. בשנת 1901-2 היו בקוקנד מספר החברות הגדול ביותר באוזבקיסטן. בנימין בן-דוד, צאצא למשפחת סוחרים אמידה במקום, מביא בספרו רשימה של החברות לפי המודעות המסחריות שלהן: ערבוב, פולטוב ומרדכיוף, חיים שמחויב, יוסף קלנטרוף, ישראל ברוכוב, פנחס ריבקוב, יוחנן ופייזי משהייב, יוסף אלאיב ודוד חיימוב, ציון וחיים מונרוב, יוסף דוידוף, שלמה צופיוף. יהודים לקחו חלק בכלכלה הכלל-רוסית בטורקסטן, שכללה פיתוח חומרי גלם וניצול אוצרות טבע ושיווקם לרוסיה האירופית. בין הבולטות ביותר היו בעיקר משפחת דוידוף ומשפחות ועדיאיב ופוטיליאחוף. לנתן דוידוף היה מכרה פחם, שש מנפטות כותנה, מפעל להפקת שמן מגרעיני כותנה, מפעל לעיבוד פקעות משי, טחנות קמח ו-20,000 דונם כותנה. הם גם עסקו בסחר סיטונאי של אריגים שיובאו מרוסיה ומסין. [ראו: בנימין בן-דוד, יזמים כלכליים בקרב יהודי בוכרה, (זכרונות נתן דוידוף), בני-ברק 1997].

בקוקנד היה כנראה בית הדפוס היחיד שבו הדפיסו גם בעברית. במסענו הצלחנו למצוא ספר עברי אחד 'אלף לילה ולילה' שנדפס בקוקנד. בית-הדפוס הזה כיום בבעלות אוזבקית. בחיפוש נאות ובאורך רוח ניתן לעלות על עקבות ספרים נוספים באותיות עבריות שנדפסו בקוקנד. בדקנו אחד לאחד את מאות הספרים שנתרו לפליטה אחרי השריפה ובין הדפים מצאנו תעודות בעלות עניין ובהן כתובות (חלקן נכתבו על דפי מחברת בתקופה הקומוניסטית), גיטין, הסמכה לשחיטה והסמכה למילה. כן היו שם ספרי קבלה, ש"ס, תפסיר למקרא וסידורי תפילה. סיפרו לנו שבשעתו החרים הק"ג"ב מאות ספרי תורה. בהיעדר טיפול ראוי בספרי התורה רובם נמצאו פסולים. צררנו את הספרים בעלי הערך במפת שולחן שקיבלנו בבית הכנסת.

בחצר בית הכנסת גרה בזמן ביקורנו משפחת אמין, שבניה הם מאנוסי מִשְׁהָד. הם הגיעו תחילה לעיר הראת שבאפגניסטן, משם עקרו לבירה קאבול ובשנות השלושים של המאה ה-20 גנבו את הגבול לברית המועצות. הגירתם לברית המועצות נראית תמוהה מאוד, משום שבאותו זמן ממש הייתה תנועה הפוכה של יהודים בוכרים, שגנבו את הגבול לאפגניסטן בשל הגזרות שבאו בעקבות

הנא"פ – 'התוכנית הכלכלית החדשה' של לנין, שסטלין ביטל אותה ובמקומה קבע 'תכנית חומש'.

בבית הכנסת 'מקסימוב' גיליתי מנהגים, שלא ראיתי דוגמתם בבתי כנסת אחרים: בתחילת התפילה הדליקו נר בפמוט הנמצא על דוכן החזן וכיבו את הנר בתום התפילה. האם יש בכך רמז ל'נר התמיד' בבית המקדש ואולי מנהג שרווח בימים שעדיין לא הייתה רשת חשמל במקום? לפני תפילת 'מנחה' אמר החזן 'זמירות', שנוהגים לומר בתפילת שחרית, וסיימו את התפילה באמירת 'קדיש' כמנהג האשכנזים ויהודי צפון אפריקה. שניים מתוך 12 המתפללים היו צעירים אשכנזים כבני שלושים, שאמרו 'קדיש' מתוך דף באותיות קריליות לנשמת אחד מהוריהם שנפטר זמן קצר קודם. בשונה מן המקובל בטשקנט, האשכנזים נקברים לאחר מותם בחלקה מיוחדת בבית העלמין הבוכרי.

העיר פֶּרְגָּאָנָה – התגשמות חזון העצמות היבשות – בעיר פֶּרְגָּאָנָה היו בזמן ביקורנו כ-800 יהודים, מתוכם כ-300 בוכרים. כאן נקברים אשכנזים בבית העלמין הבוכרי. בשבת מגיעים כ-15 מתפללים לבית הכנסת. לובה ידגרוב הוא המתאם מטעם הסוכנות היהודית והקלאנטר (ראש הקהילה) הוא גבריאל דוידוב. נאמר לנו שכל הספרים שהיו בבית הכנסת נקברו בבית העלמין לפני החורף האחרון. בהסכמת ראשי הקהילה ולאחר התלבטות רגשית קשה התבקש הקברן הלא יהודי לפתוח את קברי הגניזה באדמת בית העלמין ולשטח באוויר החופשי את הספרים המוכים רטיבות ועובש. כמה אלפי ספרים היו קבורים בגניזה, ביניהם ספרים עתיקי יומין, הספרים ספגו כמויות גדולות של מים וספרים יקרי ערך נרקבו. ניסינו להציל ככל שעלה בדינו, אך דאב הלב לראות שספרים שמקומם יכירם במדינת ישראל יורדים לבור שחת. בתום בדיקתנו נקברו הספרים מחדש. ראינו בספרים שהצלחנו להציל את התגשמות חזון העצמות היבשות של יחזקאל: "בפתחי את-קברותיכם ובהעלותי אתכם מקברותיכם" (יחזקאל לז, ג).

מְרַגְלָן – בקיאות בטעמי המקרא – במְרַגְלָן מצאנו כ-200 יהודים, המקפידים על קיום מצוות וחיים יהודיים. היהודים אוכלים כאן רק משחיטה כשרה. הקלאנטר הוא ה' מושייב. בחצר בית הכנסת מקווה טהרה נקי ומשוכלל. נער מבני הקהילה מפליא לקרוא בטעמי המקרא בנוסח יהודי בוכרה. כ-60 יהודים מתפללים במקום מדי שבת. במקום נמצאו מאות ספרים. בדקנו אותם בקפידה, אך המקום טעון בדיקה קפדנית יותר.

נְמַנְגָן – ראש הקהילה נתמנה גם לראש השכונה המוסלמית – מצאנו כאן כ-100 יהודים בלבד, רובם אשכנזים. עדיין מתגוררות במקום שתי משפחות בוכריות. אֵיבְרֶגִימֹב היה ראש הקהילה היהודית וכיום הוא גם ראש השכונה המוסלמית. דויד רפאלוב מוביל אותנו למטה המשטרה, שבו אנו פוגשים להפתעתנו את פולקובניק (אלוף משנה) יעקב יצחקוביץ

הַקְּסָלְמָן, יהודי אשכנזי חביב הליכות, שנולד בנְמַנְגָן. לדבריו, בעבר שירת במשטרה גם יהודי בוכרי בדרגת מְאִיֹר (רב-סרן). גילינו שעניינים יהודיים מדברים אל לבו. הוא עזב את עבודתו במשטרה והצטרף אלינו לסיור. כל הספרים הועברו בצורה מסודרת לאולם ההספדים בבית העלמין הנקי והמסודר. בדקנו מאות ספרים שנמצאו במקום וגילינו גט ותעודות אחרות וספרים בעלי עניין.

אַנְדִּינ'ן – מרכז לאומני אסלאמי – העיר ליד הגבול הקירגיזי במזרח עמק פְּרָגְאָנָה, לא הרחק ממערב סין. אַנְדִּינ'ן היא היישוב היהודי היחיד שבו לא הצלחנו במשימתנו וחזרנו בידיים ריקות. בביקורי הקודמים בעיר זכרתי קהילה גדולה ובה ספרים הרבה. בעיר כ-140 משפחות אשכנזיות (כ-350 נפש) ועוד 37 משפחות בוכריות (כ-150-180 נפש). האסלאם הקיצוני פעיל כאן מאוד ולא אחת יש היתקלויות בין הממשלה לכוחות חתרניים. חשנו זאת על בשרנו כשניסו להתנכל לנו ונאלצנו להסתלק מהר ככל האפשר. לפני שנים לא רבות נערכו כאן פוגרומים בבני מיעוטים, אנסו וגזלו והיו הרוגים ופצועים גם בקרב יהודים. הקלאנתר הוא יעקב יעקובוב. מספרים כי הגיע רב מהארץ ואסף ספרים בעלי ערך וציווה לקבור את כל השאר, לרבות ספרים עתיקים. בשונה מפְּרָגְאָנָה הקהילה סירבה לפתוח את קברי הגניזה ונאלצנו לחזור ריקם.

טשקנט – תיעוד בעל ערך בקהילה האשכנזית – חזרנו לטשקנט לאחר עבודה מפרכת שנמשכה כמעט חודש ימים. במרכז התרבות הבוכרי ליד בית הכנסת 'צ'קְלוֹבָה' נפגשנו מחדש עם משיח. בימי מסענו הוצאו לאוויר החופשי כל הספרים שהיו גנוזים במרתפי מרכז התרבות. הספרים החשופים למים ולשמש היו חלקם במצב של ריקבון מהול באבק כבד. אנו בשלבי האיסוף האחרונים. רכשנו תעודות גם מאנשי הקהילה ומן הארכיב הממשלתי.

נסענו עם משיח גם לבית הכנסת ב'סְטָאֲרִי גוֹרִיד' (העיר העתיקה). במקום חדר מיוחד לשחיטת צאן ועופות ומכירת בשר כשר. בחדר אחר תשמישי קבורה. נאמר לנו כי במקום נותרו שבעה ספרי תורה, המוגנים בארון דמוי כספת שנעשה על-ידי הג'וינט כדי למנוע את גניבתם, לאחר שחמישה-עשר ספרי-תורה נלקחו ללא רשות לאמריקה או הועברו לארץ. חיפשנו ספרים ישנים, אך כולם נטמנו בבית העלמין.

במרכז הבוכרי ב'צ'קְלוֹבָה' התקיימה באותה שעה פעילות סיוע להגירת יהודים מטשקנט לארצות הברית. אומרים כי מחלקת ההגירה האמריקאית מגלה עניין חיובי בעולים הבוכרים המגיעים לארצות הברית עם כסף ועם מוטיבציה לקידום כלכלי. בעבר התקיימו במרכז הזה קונצרטים ומופעים של להקת התיאטרון היהודי. דור האמנים שכלל שחקנים, רקדנים וזמרים היגר או הלך לעולמו. הם

